

О. Дашковська, доктор юридичних наук,
доцент Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Значення принципу гендерної рівності в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина (міжнародно-правовий аспект)

Право як регулятор суспільних відносин є відповідною мірою свободи і рівності членів суспільства і залежить від особливостей економічних, політичних, соціальних та інших відносин, притаманних суспільству. Взаємні обмеження свободи індивідів є однією з передумов досягнення всезагальної юридичної рівності. На відміну від фактичної рівності формальна рівність полягає насамперед у закріпленні рівності всіх перед законом. У її межах передбачаються різні права і обов'язки у різних за правовим статусом суб'єктів права, тобто встановлення певної міри рівності.

На відміну від юридичної рівності фактична рівність полягає не в однаковому становищі чоловіка і жінки, не в їх зрівнялівці, а у створенні дійсно рівних умов для учасників відповідних правовідносин, у наявності й використанні певних матеріальних або нематеріальних благ і цінностей, які є об'єктами відповідних правовідносин.

У сфері гендерних відносин існує багато напрямів, в яких жінки мають менші можливості використання рівних з чоловіками прав. Отже, гендерна рівність як один із видів рівності має бути побудована з урахуванням усіх можливих вимірів, що здатні компенсувати недоліки формального характеру правової рівності.

Рівноправність чоловіка і жінки не слід трактувати як ідентичність їх правового статусу. Як різні суб'єкти права вони наділені різними правомочностями. У тій сфері, яка не пов'язана з природними відмінностями чоловіків і жінок, їх юридична і фактична рівність можуть збігатися.

У наш час гендер розглядається як комплекс понять, що не має остаточного і однозначного визначення, і це є особливістю самого поняття, що поєднує нерозривність дії і думки. Гендер — це стратегія, яка відображає, формує, пропонує і вимагає певних дій¹.

¹ Див.: Абукирова Н.И. Что такое гендер ? // Обществ. науки и современность. – 1996. – № 6. – С. 125.

Досвід розвинених держав сучасності свідчить про те, що з розвитком демократичних інститутів, формуванням громадянського суспільства невід'ємно пов'язані процеси утвердження гідного становища особи в суспільстві незалежно від її статевої належності. Прогресивна політика держави щодо ефективного вирішення «жіночого питання» повинна ґрунтуватися не на патріархальній стратегії залежності однієї статі від іншої, а на принципах нової стратегії рівних можливостей чоловіка і жінки, що забезпечує автономність і суверенність особистості.

Створення надійного механізму захисту прав жінки на міжнародному рівні, його ефективне застосування вимагає цілеспрямованої міждержавної політики усіх зацікавлених суб'єктів. Відповідні рішення на міжнародному рівні були прийняті вперше на Всесвітній конференції з прав людини, що проходила у Відні в 1993 р, після чого всі документи ООН по правах людини включали питання про права жінки, а гендерний підхід став враховуватися в усіх міжнародних заходах, що проходять під егідою ООН та її органів.

Особлива роль з погляду міжнародно-правового захисту прав жінки належить Конвенції ООН 1979 р. «Про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок», специфіка якої полягає не тільки в широкому охопленні гендерних проблем, але й у тому, що до цього часу вона ратифікована більшістю держав світу, до яких, однак, не входять США.

У зв'язку з цим постає питання, чому ж визнана як міжнародний еталон гендерної рівноправності Конвенція ООН 1979 р. виконується далеко не в усьому світі і яких заходів необхідно вжити міжнародному співтовариству, щоб добитися її більшої ефективності. По-перше, багато держав, ратифікуючи Конвенцію ООН 1979 р., зробили при цьому велику кількість досить істотних застережень і заяв. І, по-друге, неефективно працює регламентований нормами міжнародного права механізм подачі і розгляду індивідуальних заяв із приводу гендерних правопорушень цієї Конвенції.

За даними Комісії ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок Конвенцію ратифікувало 182 держави світу, що свідчить про масштабність зазначеного документа, але разом з тим вона є договором, стосовно якого держави-учасниці (54) висловили найбільшу кількість істотних застережень. Низка цих застережень позбавляє жінок не тільки гарантій, зазначених у Конвенції, але й гарантій рівності і недискримінації відповідно до інших міжнародних механізмів захисту, зокрема, у питаннях громадянства дітей, народжених у шлюбі з іноземцем, рівності прав чоловіка і жінки на розлучення, права на свободу

ду вибору занять і професій, придбання, розпорядження і користування власністю тощо.

Право держав робити при ратифікації або приєднанні застереження до Конвенції ООН 1979 р. закріплено у ст. 28 цього міжнародного документа, де проголошується неприпустимість застережень, несумісних із цілями і завданнями Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Передбачено також можливість зняття в будь-який час попередніх застережень шляхом подачі відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря ООН. За тридцять років, що пройшли з моменту підписання Конвенції 1979 р., правом на зняття застережень скористалися деякі держави, проте чинними залишилися ще багато істотних застережень до Конвенції 1979 р., що перешкоджають досягненню справжньої гендерної рівноправності в багатьох країнах і навіть регіонах світу¹.

Згідно з рішеннями Віденської Всесвітньої конференції з прав людини Комісія періодично розглядає доповіді держав-учасниць про хід виконання Конвенції ООН 1979 р., аналізуючи питання про сумісність застережень з цілями і завданнями Конвенції 1979 р. відповідно до сучасного розуміння проблеми гендерної рівноправності та інформує держави про свої висновки. У разі виявлення істотних розбіжностей Комісія вправі звернутися до Генерального секретаря ООН з проханням доповісти про цей факт Генеральній Асамблеї, яка може звернутися в Міжнародний суд із клопотанням про надання консультативного висновку про те, чи не суперечить нове застереження до Конвенції 1979 р. цілям і завданням гендерної рівноправності.

Додаткового імпульсу цьому процесові надало схвалення Генеральною Асамблеєю Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, що допускає право подання жінками і неурядовими жіночими організаціями індивідуальних скарг про порушення Конвенції окремими особами, групою осіб або організаціями, які зазнали шкоди або в іншій формі потерпіли наслідки порушення прав, передбачених Конвенцією.

Гендерна переорієнтація характерна і для Міжнародної Організації Праці, яка прийняла багато рішень про включення проблеми забезпечення рівних прав і рівних можливостей жінок і чоловіків у сфері праці в усі програми й заходи. МОП рекомендує державам-учасницям, національним організаціям підприємців і профспілкам

¹ Див.: Мельник Т. М. Міжнародний досвід гендерних перетворень. – К., 2004. – С. 12.

включати більше жінок до складу їхніх делегацій на конференції МОП¹.

Статут ООН зобов'язав широке коло органів і організацій, починаючи з Генеральної Асамблеї ООН, забезпечити реалізацію і захист прав людини і громадянина, в тому числі колективних прав жінок². Пізніше була заснована спеціальна Комісія з прав людини, однією з підкомісій якої стала Комісія по становищу жінок. Цими Комісіями протягом другої половини ХХ ст. проводилася велика робота з підготовки відповідних міжнародних документів і розгляду періодичних доповідей держав про хід виконання Конвенцій ООН. У 1979 р. до цієї роботи приєдналася і спеціальна Комісія ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, яка у подальші роки працювала достатньо автономно. Наявність багатьох форм захисту прав жінок привела до того, що колективні права жінок нібито випали із загального переліку прав людини. Ситуація змінилася після прийняття Віденської декларації і Програми дій у червні 1993 р., у яких вперше в історії людства було проголошено, що «права людини — жінок і дівчат є невід'ємною складовою і неподільною частиною загальних прав людини»³.

Важливою частиною створення надійного механізму реалізації прав жінки є удосконалення організаційних аспектів роботи ООН у галузі прав людини. У Віденській декларації підкреслена важливість зміцнення Центру ООН з прав людини, який має відігравати важливу роль у координації загальносистемної уваги до прав людини, співробітництві з іншими органами й організаціями ООН. Була також визнана необхідність постійної адаптації механізму ООН у галузі прав людини до сучасних і майбутніх потреб на основі постійного і збалансованого розвитку законодавства в інтересах усіх людей. Тоді ж було поставлено питання про необхідність заснування посади Верховного комісара ООН з прав людини, виділення спеціального доповідача Комісії ООН з прав людини про насильство щодо жінок, прийняття Факультативного протоколу до Конвенції 1979 р. і розробки Декларації про запобігання насильству щодо жінок.

У сфері дії норм міжнародного права, як і у внутрішньодержавних відносинах, ефективність реалізації норм залежить від багатьох чинників, серед яких важливе місце посідають учасники міжнародних відно-

¹ Дмитриева Г. К. Международная защита прав женщин. – К., 1985. – С. 56.

² Див.: Корбут Л.В., Поленина С. В. Конвенции и декларации о правах женщин и детей. – М., 1998.

³ Всемирная конференция по правам человека. Венская декларация и Программа действий. – Нью-Йорк, 1995.

син. Обмежений погляд, що суб'єктами міжнародного права є лише суверенні держави, створював для окремих країн перешкоди на шляху реалізації прийнятих ними міжнародних зобов'язань. Практика реалізації положень Статуту ООН привела до визнання суб'єктами міжнародного права інших учасників, у тому числі громадян та їх об'єднань.

На відкритті Віденської Всесвітньої конференції з прав людини відзначалося, що права людини через їх особливу природу скасовують розбіжності, що були традиційно проведені між внутрішнім і міжнародним правовим порядком і породжують нову правову сферу, яку не можна розглядати ні з погляду абсолютного суверенітету, ні з погляду політичного втручання. Необхідно зрозуміти, що права людини вимагають співробітництва і координації між окремою державою і міжнародним співтовариством¹.

Функціонування органів, подібних до Європейського суду з прав людини — одна з найкращих форм міжнародного захисту прав людини. Міжнародно-правові процедури повинні стати частиною більш широкої політичної стратегії в галузі гендерних відносин. Серед них слід зазначити: широкий допуск індивідуальних звернень зі скаргами до міжнародних органів; удосконалення механізму інформації; регулярні повідомлення на міжнародних форумах спеціальних офіційних доповідачів про хід виконання Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок й інших міжнародних документів, що стосуються прав жінок. Доцільна також спеціалізація окремих міжнародних органів й неурядових організацій за гендерною проблематикою. Прикладом може служити Міжнародна амністія, що займається, в основному, проблемою запобігання катувань і досягла в цьому питанні певних успіхів.

Підвищення ефективності міжнародно-правових документів у галузі прав людини нерозривно пов'язане з розвитком інституту міжнародної відповідальності за їх порушення. При цьому може йтися як про відповідальність держав, що не виконують свої зобов'язання, так і про відповідальність конкретних осіб, винних у порушеннях прав людини. При встановленні фактів невиконання міжнародних зобов'язань, уповноважений орган вправі зафіксувати той чи інший факт і винести зобов'язуюче рішення щодо держави. Відповідно до ст. 29 Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок будь-який спір між державами-учасницями щодо тлумачення або застосування Конвенції, не вирішений шляхом переговорів, передається

¹ Всемирная конференция по правам человека. Венская декларация и Программа действий. – Нью-Йорк, 1995. – С. 12–13.

на прохання однієї зі сторін на арбітражний розгляд. Якщо протягом шести місяців з моменту подачі заяви сторонам не вдалося досягти згоди щодо організації арбітражного розгляду, кожна з них може передати справу до Міжнародного суду.

Питання про відповідальність держав за невиконання своїх міжнародних зобов'язань у галузі прав жінки ускладнене крім іншого ще двома моментами. Насамперед, не можна не враховувати, що порушення чинної Конвенції, хоча і має міжнародно-правовий характер, однак, передусім стосується громадян самої держави. Ця обставина істотно зменшує зацікавленість інших держав-учасниць у запереченні тих або інших застережень, так само як і у виявленні фактів порушення окремих положень Конвенції.

Порушення прав людини, у тому числі жінок, нерідко виявляється результатом не прямих дій держави-учасниці, а її бездіяльності на внутрішньодержавній арені у відповідь на події або ситуації, що стосуються жінок, але мають релігійне або культурне підґрунтя. Про це свідчать розбіжності між положеннями Конституцій мусульманських країн, що забороняють дискримінацію за статевою ознакою, із правилами і звичаями, що регламентують внутрішнє життя сім'ї і відносини між її членами. Ось чому в ході 100-ї конференції Міжпарламентського Союзу (1998 р.) відзначалися відсутність у національному законодавстві низки країн положень, що вважаються вже ратифікованими цими країнами, або невідповідність фактичного становища формально закріпленому в законодавстві.

Деякі надії на поліпшення такого становища пов'язуються міжнародною громадськістю з прийняттям Дипломатичною конференцією ООН 17 липня 1998 р. у Римі Статуту постійно діючого Міжнародного кримінального суду. Специфіка діяльності цього Суду полягає в покаранні конкретних осіб, винних у здійсненні міжнародних кримінальних злочинів. У міжнародному гуманітарному праві вже був механізм припинення його порушень, що покладав на державу зобов'язання почати судове переслідування і розшук осіб, яким інкримінуються серйозні порушення міжнародного кримінального права, де б ці особи не перебували. Новий механізм відповідальності заважає особам, винним у порушенні міжнародного гуманітарного права, уникати повної відповідальності¹.

¹ Див.: Пфаннер Т. Создание постоянного Международного уголовного суда; Градицкий Т. Личная уголовная ответственность за нарушения МЧП, применяемого в ситуации международного вооруженного конфликта // Междунар. журнал Красног Креста. – 1998. – № 20. – С. 25, 38.

Згідно зі ст. 5 Статуту Міжнародного кримінального суду його юрисдикція окреслена тяжкими злочинами, до яких належать: геноцид; злочини проти людяності; військові злочини, незалежно від статі потерпілої особи. Однак деякі з цих норм мають чітко виражену гендерну спрямованість. Так, до злочинів проти людяності (ст. 7), поряд зі зґвалтуваннями, сексуальним рабством, примусовою проституцією, насильницькою вагітністю або стерилізацією й іншими формами сексуального насильства, належать також переслідування груп або колективів за політичною, расовою, національною, етнічною, культурною, релігійною, гендерною або іншою ознаками, що повсюдно визнається неприпустимим за міжнародним правом.

Світовим співтовариством на основі гендерного підходу прийнято низку нормативно-правових актів, які містять міжнародні стандарти реалізації та захисту прав жінки, і є обов'язковими до виконання державами-учасницями. До того ж у процесі міжнародного співробітництва сформувався і діє міжнародно-правовий механізм захисту прав жінки, який складається з міжнародних норм, принципів та спеціальних міжнародних інституцій, які здійснюють контрольні функції, що є важливим компонентом міжнародного захисту прав людини. Оскільки питання про роль чоловіка і жінки в різних державах тисячоліттями регламентувалося і багато в чому регулюється нині релігійними і традиційними нормами, неминуче постає питання про співвідношення принципу універсальності захисту прав людини та самотності національно-культурної спадщини різних народів світу. Це питання є особливо актуальним щодо рівноправності статей.

Міжнародне право, що базується переважно на консенсусі держав, повинне враховувати самотність культури різних держав світу, в тому числі й мотивації релігійного змісту. Звідси множинність підходів при визначенні прав людини практично в усіх міжнародних документах про права людини. Так, ст. 12 Загальної декларації прав людини проголошує, що «ніхто не може піддаватися безпідставному втручанню в його особисте і сімейне життя», яке може будуватися і відповідно до релігійних канонів, до того ж ст. 16 Загальної декларації закріплює право чоловіків і жінок одружуватися і засновувати родину без будь-яких обмежень за ознаками раси, національності, релігії, а також встановлює, що вони користуються однаковими правами у шлюбних відносинах. Багато світових культур і майже всі світові релігії можуть бути витлумачені на захист концепцій прав людини, і кожне звернення до релігійного і культурного контексту повинне сприяти зміцненню міжнародних норм, а не обмеженню їх дії.

Колізії між нормами міжнародного права з питань рівноправності статей і національними звичаями та традиціями окремих держав є найбільш помітними у сфері сімейних відносин, планування родини і репродуктивних прав. Для окремих регіонів, у першу чергу Африки, актуальною є проблема дискримінації жінок у питаннях землекористування і спадкування землі. У Ботсвані, наприклад, доступ до виробничих ресурсів, включаючи землю, визначається статтю власника. Жінки мають право на землю тільки як дочки і дружини, оскільки чоловіки одержують документи, що підтверджують їх права на сімейні земельні ділянки, і не дають жінкам можливості розпоряджатися цією землею. Те саме стосується і багатьох африканських країн щодо інституту спадкування земельної власності, яке відбувається по чоловічій лінії, і значну частину маєтку одержує старший син. Виходячи з того, що власність повинна залишатися в родині, дітям жіночої статі відмовляють у праві на спадщину, оскільки передбачається, що вони вийдуть заміж і майно перейде до іншої родини. Ці дискримінаційні правила продовжують застосовуватися, оскільки держава не бажає втручатися в те, що вважається «приватною сферою», яка регулюється звичаями¹.

Усунення розбіжностей між нормами національного законодавства окремих держав, що базуються на звичаях, традиціях і релігійних догмах, і міжнародними нормами про права жінки — завдання надзвичайно важливе. Його реалізація потребує об'єднання зусиль світового співтовариства і національних правозахисних організацій. При цьому міжнародні документи про права людини, у тому числі Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, можуть і повинні служити відправними для демократичних і соціальних змін.

Сьогодні спільним для всіх держав світу є процес глобалізації гендерної рівноправності, яка з правової точки зору виявляється у переміщенні проблеми прав людини в цілому і прав жінки зокрема з національного рівня на рівень міжнародного права, наслідком чого є прийняття низки міжнародних конвенцій і декларацій, присвячених гендерній проблематиці, визнання індивіда, незалежно від статі, рівноправним суб'єктом міжнародного права. Перед світовим товариством постає завдання вироблення багатоцільової стратегії забезпечення гендерної рівноправності осіб на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

¹ Кумарасвами Р. Принцип універсальності и культурного многообразия // Заявляем наши права. – М., 1996. – С. 31.